

УДК 355.257.7(=161.2)(443.823):94(100)“1939/1945”

© **Наталя ФІЛАТОВА**

© **Володимир РУГАЛЬ**

УРОДЖЕНЦІ УКРАЇНИ В ШТАЛАЗІ XII F БОЛЬХЕН-ФОРБАХ, ЙОГАННІС-БАННБЕРГ: ІСТОРІЯ ПОШУКУ

На прикладі шталагу XII F, де більшість загиблих в'язнів були українцями, розкрито тему військового полону червоноармійців у період Другої світової війни. Доли військовополонених шталагу XII F, особи яких установлено, дають змогу спростовувати штампі радянських часів, зокрема про відсутність мобілізації до армії в 1941 р. із щойно приєднаних земель Західної України. Також зроблена спроба розкрити питання, чому частина загиблих у полоні вважаються зниклими безвісти й донині.

Ключові слова: шталаг, військовополонений, Друга світова війна, сповіщення про загибель, Бан-Сен-Жан, Франція.

Від самого початку свого існування Національний музей історії України у Другій світовій війні збирає матеріали та артефакти, пов'язані з участю представників українського народу в найбільшому військово-політичному протистоянні ХХ ст., під час якого Україна виявилася заручницею двох найжорстокіших тоталітарних режимів. Упродовж останніх десятиріч науковці музею досліджують питання її людських військових утрат. Найважливішим чинником, який визначив роль і місце України та її народу в Другій світовій війні як господарських і людських ресурсів, що використовувались агресивними країнами у стратегічних інтересах, стала відсутність власної держави. Серед найбільш драматичних сторінок Другої світової війни – полон, перебування в нацистських таборах і проблеми обліку загиблих військовослужбовців у власній країні. Донині рідні та близькі не втрачають надії дізнатися хоча б щось про долю загиблих червоноармійців. Тому потік листів до нашого музею не зменшується з роками. Опрацьовуючи запит, який надійшов до Національного музею історії України у Другій світовій війні щодо пошуку інформації про долю Якова Петрини, науковці зацікавилися історією нацистського табору для військовополонених – шталагу XII F, розміщеного на території Франції (Саарський басейн). Метою дослідження є показати трагічну долю наших співвітчизників у нацистському полоні,

висвітливши історію шталагу XII F, де, за офіційними даними, із загальної кількості радянських військовополонених більшість були уродженцями України.

У радянський час тема військового полону фактично була штучно виведена з наукового дискурсу й меморіальних практик, лише історики української діаспори порушували цю проблему; одним із перших був В. Косик, український історик, фахівець з історії українсько-французьких взаємин, від 1961 р. – голова Об'єднання українців у Франції. Він звернув увагу на питання військовополонених українців у своїй фундаментальній праці, яка спочатку побачила світ французькою мовою в 1985 р., а в 1993 р. – українською [24, 454].

Після здобуття Україною незалежності у процесі концептуального переосмислення офіційної версії війни проблематику радянських військовополонених почали досліджувати вітчизняні історики: О. Буцько, М. Коваль, В. Король, О. Лисенко, Т. Пастушенко, В. Полуда, В. Потильчак [2; 22; 23; 25; 31; 33; 34].

Важливе значення у вивченні цього питання й порівняно маловідомої теми для широкого загалу мали напрацювання іноземних дослідників: К. Штрайта, М. Панікар, Г. Беккера та ін. [1; 30; 75].

Зокрема, француз Габріель Беккер – віцепрезидент Асоціації захисту краю Ньє, дипломований викладач німецької мови – зібрав і опублікував свідчення очевидців, публікації місцевих газет, доступні документи щодо шталагу XII F [1].

Питання людських утрат, зокрема загиблих у полоні, є актуальним в історіографії. Загалом точної кількості військовополонених у роки Другої світової війни не встановлено. За інформацією видання Генерального штабу і Військово-меморіального центру Збройних сил Російської Федерації «Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь», яке вийшло у 2010 р., до полону потрапило 4 млн 559 тис. осіб. Кількість радянських військовиків, які загинули й померли в нацистських таборах, становила 2,5 млн осіб [37, 549]. У шеститомному науковому виданні «Політична історія України. XX ст.» зазначено, що в роки війни гітлерівці взяли в полон близько 6,2 млн радянських військових. Створивши жахливі умови для їхнього існування на середину 1944 р., нацисти знищили понад 4,3 млн військовополонених, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [32, 347].

Російський історик Ігор Івлєв у 2012 р. оприлюднив цифру загиблих радянських військовополонених на території СРСР та за кордоном – 5363 020 осіб [35, 473].

У відомому дослідженні професора Гейдельберзького університету (ФРН) Крістіана Штрайта «“Они нам не товарищи...”: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг.» кількість полонених, які опинились у таборах і на примусовій праці в Німеччині, оцінено в 5,5 млн осіб. Більшість із них – 3,3 млн (57,8 %) – загинули від голоду, поганих умов утримання, непосильної праці, а також стали жертвами розстрілів [75, 8].

За оцінками німецьких дослідників із об'єднання «Саксонські меморіали» (м. Дрезден, ФРН), дві третини всіх військовополонених потрапили до полону в

1941 р., одна чверть – у 1942 р. й по 5 % – у 1943 та 1944 рр. Найбільша кількість смертей припадає на 1942 р. Це було пов'язано із суворою зимою 1941–1942 рр., незадовільними умовами етапування, розміщення й харчування військовополонених [4, 19].

Джерельна база питання довго була засекреченою. Закінчення терміну таємності в архівах для документів Вермахту, відкриття російських архівних фондів дали змогу отримати величезну кількість нових документів, зокрема й тих, що стосувалися військового полону.

Чималий масив документів становлять персональні картки, які мали заповнюватися на кожного військовополоненого. На практиці картки, що стосувалися радянських солдатів, переважно заповнювалися лише на полонених, які перебували в таборах на території Райху. Після завершення війни вони опинилися в країнах, що перемогли нацистів. Документи, які потрапили до СРСР, зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації. У картках записували персональні відомості полоненого (зокрема, національність), переведення до іншого табору, працю, хвороби, щеплення від інфекційних захворювань, покарання, дати смерті або звільнення з полону. Такі документи є і стосовно шталагу XII F.

Науковці музею на загальнодоступних сайтах знайшли направлення з Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації за № 01260 від 13 березня 1946 р., з якого дізналися, що на підставі акта комісії, яка вивчала архівний матеріал розформованих таборів на території Західної Європи, до Управління з обліку втрат рядового і сержантського складу Червоної армії та пенсійного забезпечення їхніх родин направлявся пакунок із документами щодо шталагу XII F. Це особисті картки радянських військовополонених, які загинули у полоні, – 2544 од.; свідоцтва про смерть радянських військовополонених із німецького шпиталю в Йоганніс-Баннберзі – 421 од.; списки, акти, анкети та інші документи на радянських військовополонених, які загинули в німецькому полоні, – 71 аркуш. У додатку зазначалося, що із цих документів був складений іменний список на 157 аркушів. Саме в цьому списку містилися персональні дані більшості відомих дослідникам бранців шталагу XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг. Крім того, до цих матеріалів додавалася довідка від 7 червня 1947 р. про знищення згаданих документів, а також інформація про те, що було обліковано 2386 осіб. Утім, основну масу особових карток полонених не було знищено, нині вона розміщена на загальнодоступних сайтах [27; 29].

В Україні документальний масив щодо доль військовополонених є вторинним, він розпорошений по різних установах. Переважно це фільтраційна документація військовиків, яким пощастило вижити в полоні, пройти радянські перевірки й повернутися до рідних. Ці документи зберігаються в обласних державних архівах за місцем проживання того чи іншого військовослужбовця. Зазвичай це не одна справа, може бути окремий фонд, наприклад, як у Державних архівах Київської та Кіровоградської областей [7; 8]. Деякі документи на

загиблих у полоні військовиків зберігаються в архіві СБУ та його регіональних філіях.

Інший джерельний масив – це персональні документи: сповіщення про загибель на військовослужбовців рядового й сержантського складу, призваних до армії з території України, загиблих чи зниклих безвісти (зокрема, померлих чи загиблих у полоні), які зберігаються в музеї. Ці матеріали зібрано в 430 військоматах із 24 областей України та Автономної Республіки Крим.

Із друкованих джерел – це персональний мартиролог Книги Пам'яті України. Цей історико-меморіальний серіал складається із 257 томів у 261 книзі по 24 областях України, АР Крим, м. Київ та м. Севастополь. Повна колекція цього зібрання також зберігається в музеї.

Працюючи над пошуком відомостей про шталаг XII F, науковці знайшли списки загиблих радянських військовополонених, систематизували, доопрацювали й доповнили їх за матеріалами фондової колекції музею та архіву СБУ. Наразі вдалося дослідити історію цього табору і встановити 606 імен.

Шталаг XII F у 1941–1944 рр. спочатку мав назву Больхен-Форбах (нім. *Bolchen-Forbach*), потім Йоганніс-Баннберг (нім. *Johannis-Bannberg*) і містився в окупованій частині Франції в м. Бан-Сен-Жан (нині – комуна Дантен кантону Буле-Мозель департаменту Мозель регіону Гранд-Ест).

Місто Бан-Сен-Жан було розбудовано в 1930-х рр. ХХ ст., коли на північно-східному кордоні Франції звели фортифікаційну лінію Мажино. У місті були побудовані казарми для військових, які займалися забезпеченням фортифікаційних споруд, а також квартали для офіцерів. Після так званої дивної війни табір у містечку разом із казармою в м. Буле (нині – м. Буле-Мозель департаменту Мозель регіону Гранд-Ест) упродовж кількох місяців був місцем утримання французьких полонених. Згодом його об'єднали в один табір зі шталагом XII F. Під час окупації м. Бан-Сен-Жан отримує назву Йоганніс-Баннберг. Казарму в м. Буле перетворили на «фельдлазарет» (польовий шпиталь), померлих там полонених ховали на єврейському кладовищі, яке вже існувало [1, 7]. Упродовж 1941–1944 рр. до залізничної станції м. Буле прибували потяги з радянськими військовополоненими, яких направляли до шталагу XII F.

Вони належали до особливої категорії жертв війни, яка перебувала за межами міжнародного правового поля, – на них не поширювались норми міжнародного гуманітарного права.

Міжнародно-правові норми цивілізованого ставлення до військовополонених були кодифіковані на конференціях у м. Гаага 1899 р. та 1907 р. й на Женевській міжнародній конференції 1929 р. Останній форум завершився ухваленням 47 державами двох конвенцій, які містили принципи гуманного ставлення до військовополонених. Женевську конвенцію підписали представники майже 40 держав, зокрема й Німеччина. Радянський Союз участь у конференції не брав [33, 179–186]. Від кінця 1920-х – початку 1930-х рр. у питанні військовополонених радянський уряд цілковито виходив із позицій наявної воєнної доктрини

(наступальної війни на чужій території), а тому не бажав обмежувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями в цій сфері [34, 32]. Це згубно відбилося на долях мільйонів радянських військовослужбовців, які потрапили до полону.

Об'єктивно трагічну долю радянських військовополонених наперед було визначено нацистською ідеологічною доктриною війни проти СРСР. Ще до початку війни Німеччини з Радянським Союзом та під час військового протистояння було видано низку положень і наказів, які стосувалися радянських бранців.

Додатковим фактором, що погіршував становище червоноармійців у полоні, було трактування урядом СРСР своїх співгромадян як карних злочинців. Згідно з наказом Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р. воїнів, які потрапили в оточення або полон, оголошували дезертирами, «ворогами народу». Через 10 днів після наказу вийшло розпорядження наркома оборони СРСР Й. Сталіна № 0321, що зобов'язувало командирів і комісарів полків та дивізій разом з особливими відділами надавати до Генштабу окремі списки червоноармійців, командирів і політпрацівників, які потрапили в полон. Необхідно було зазначити також членів родини воїна, які перебували на його утриманні (дружину, неповнолітніх дітей, батьків), та їхню адресу [34, 61].

Зі свого боку, нацисти ретельно відпрацювали систему полону, реєстрації, працевикористання й утримання полонених іще під час бойових дій у Західній Європі. Питаннями військового полону в Німеччині займалися Верховне головнокомандування Збройних сил Німеччини – ОКВ та Головне командування Сухопутних військ (у зоні бойових дій) – ОКГ, а пізніше, від 1944 р., й СС.

До компетенції ОКВ входили табори військовополонених на території Райху, Генерального губернаторства, райхскомісаріатів «Україна» та «Остланд», у Норвегії, Бельгії та в окупованій частині Франції [31, 174].

У шталазі XII F Яків Петрина, 1919 р. н., уродженець с. Мотижин Макарівського району Київської області, опинився в лютому 1942 р. Призваний до Червоної армії в січні 1940 р., згодом – боєць 42-го кавалерійського полку 36-ї кавалерійської дивізії 10-ї армії Західного особливого військового округу (від 22 червня 1941 р. – Західного фронту). У перші дні німецько-радянської війни особовий склад 42-го кавалерійського полку разом з іншими підрозділами дивізії було направлено до м. Білосток у Білорусії (нині – Підляське воєводство Польщі). До вказаного місця дивізія потрапила тільки надвечір 22 червня 1941 р. й відразу вступила в бій. Утім, уже 25 червня 1941 р. була змушена відійти, зазнавши великих утрат. Чимало червоноармійців потрапило до полону. Яків Петрина опинився в полоні 8 липня 1941 р. біля м. Мінськ, він зніс усі випробування полону [26].

Відповідно до картки військовополоненого, Я. Петрина на початку серпня 1941 р. був доставлений до транзитного шталагу VI B неподалік м. Меппен, Нижня Саксонія, Німеччина, де отримав номер 23681. Йому було зроблено щеплення від віспи, дизентерії, тифу та холери. Потім його направили до шталагу XII A біля

м. Лімбург-на-Лані в Німеччині, де у складі робочої команди Яків працював у сільському господарстві громади Пронсфельд. Від 5 лютого 1942 р. – перебував у шталазі XII F [26; 27; 29].

У цьому таборі Яків трудився на шахті. Щодня сотні людей гинули там через виснажливу роботу, голод, хвороби, відсутність медичної допомоги. Не вижив і 23-річний Я. Петрина. Помер 9 лютого 1943 р. від запалення легень. Найімовірніше, був похований в одній із могил поблизу табору [26; 61].

Крім роботи на шахтах, які вважалися спуском у пекло, полонені працювали на фортифікаційних спорудах лінії Мажино (збирали колючий дріт, витягували залізні стовпи, зривали залізничну колію тощо) та заводах. Залюбки бранці трудилися на фермах, де їх годували.

Наприкінці 1941 р. табір було переповнено. Масова смертність серед радянських військовополонених була зумовлена розстрілами, поганими умовами утримання, але насамперед голодом.

Харчування радянських бранців стрімко погіршувалося з перших місяців бойових дій. Основною їжею для них упродовж усієї війни було вариво з борошна, а найчастіше з необробленого зерна, так звана баланда. За свідченнями очевидців, у багатьох пересильних таборах полонені по кілька тижнів не отримували навіть цих харчів. Голод змушував людей їсти все, що потрапляло під руку: листя, траву, щурів тощо. Таке харчування викликало масові шлунково-кишкові та інфекційні захворювання, які ще більше підвищували смертність.

Один із німецьких інспекторів дулагів групи армії «Центр» у своїх донесеннях повідомляв про погане харчування полонених. На кожного бранця виділяли 150 г хліба та 50 г сухого пшона, що могло дати людині від 200 до 700 калорій. Це становило значно менше життєво необхідного рівня [6].

На території шталагу XII F полонені вишкрябували землю нігтями або патичками в пошуках корінців [1, 41]. Вони були схожі на ходячі скелети, споживали тільки чорний хліб, картоплю та юшку. Ями для мерців рили одну за одною – 5 м на 6 м. Глибина сягала 3–4 м. Трупи клали рядами, присипаючи вапном і хлоркою, закидали землею [1, 76]. Могильник був безпосередньо поруч із табором, тут налічувалося 206 поховань, які легко розпізнавалися восени 1945 р. Згідно з післявоєнними відомостями, в кожній ямі було поховано від 20 до 120 трупів. Загальна кількість похованих могла сягати 20 тис. [1, 90].

Наприкінці листопада 1944 р. табір був звільнений американськими військами. Більшість полонених на той час пішки «евакуювали» до Німеччини. Невеликій частині бранців удалося втекти й сховатися в місцевих лісах до приходу американців. Після відступу нацистів на згадку про могили з останками нещасних товаришів група колишніх військовополонених спорудила скромний пам'ятник посеред анонімного цвинтаря.

Після завершення Другої світової війни поховання померлих у шталазі XII F взяла під опіку православна українська діаспора Франції. Могили доглядались, було встановлено хрест, згодом – пам'ятник із мармуру.

Із часом у Франції почали применшувати цифру жертв і 1980 р., провівши першу і єдину ексгумацію, дійшли до офіційної кількості – 2879 загиблих [1, 163]. Керівництво СРСР, яке весь повоєнний час не долучалося до вирішення питання доль військовополонених, померлих у шталазі XII F, забажало перепоховати останки ексгумованих жертв у радянському некрополі в муніципалітеті Нуае-Сен-Мартен (департамент Уаза, регіон О-де-Франс). Оскільки кількість людських військових утрат уродженців різних республік у СРСР рахували як загальносоюзні втрати, жертви шталагу XII F спочивають там вічним сном без жодної згадки на стелах про те, що в некрополі упокоєні українці [1, 177].

Різниця в чисельності жертв вражає. Проте число братських могил було відоме з війни. Так само, як і середня кількість похованих бранців на одну могилу. Тому навіщо було відкидати простий арифметичний підрахунок? Напрошується лише один висновок: заради політичної та ідеологічної кон'юнктури.

Асоціація українців Франції ставить владі запитання щодо могильників у м. Буле та Бан-Сен-Жан упродовж повоєнних десятиліть. Адже місце поховання зрівняно із землею. Нині там залишилися тільки розвалини різних будівель і поставлено два невеликі пам'ятники [38]. Поле останнього спочинку донині невідомої кількості жертв раз по раз стає тренувальним майданчиком для французьких пожежників...

Науковці музею встановили імена 606 військовослужбовців – уродженців майже всіх областей сучасної України, які перебували в шталазі XII F і там загинули. За дослідженими відомостями встановлено, що в 1941 р. потрапили до полону 324 особи, у 1942 р. – 272, у 1943–1944 рр. – по одному військовику [10, 485; 11, 33, 209; 12, 277; 13, 897; 14, 576; 15, 76; 16, 122; 17, 629; 18, 172; 19, 486; 20, 176; 21, 787; 27; 29; 39–64; 65, 132; 66, 127; 67, 406; 68, 190; 69, 313; 70, 10; 71, 113; 73, 74, 130]. Серед бранців були й цивільні. Щодо решти військовополонених інформації знайти не вдалося.

Найстарші бранці на початок німецько-радянської війни були у віці 50–51 року (1890–1891 р. н.). Матвій Микитович Шепрут, 1890 р. н., уродженець с. Шулавіне Долинського району Кіровоградської області, потрапив до полону 10 серпня 1942 р. [27; 29]. Люди зрілого віку надавали детальну інформацію про себе для внесення до персональних карток військовополоненого, зокрема дані про фах (слюсар, тракторист), а також родину (дружина, діти), вони сподівалися на гуманне до них ставлення. Наприклад, Іван Григорович Ратушний, 1902 р. н., уродженець х. Миколаївка (нині – с. Арсенівка) Опішнянського (нині – Зіньківський) району Полтавської області, зазначив, що він цивільний, одружений і має трьох дітей [27; 29].

Наймолодшим в'язнем, якому було тільки 15 років 11 місяців 1 день, а на момент смерті – 16 років 6 місяців 2 дні, був Дмитро Коваль із Хмельниччини [27; 29]. Більшості полонених ледь виповнилося 19 років. Серед них – Василь Терентійович Діденко, 1922 р. н., уродженець с. Іванковичі (або с. Янківці)

Васильківського району Київської області. На початку липня 1941 р. потрапив до полону в м. Мінськ (нині – Республіка Білорусь) [18, 172; 27; 29].

Середній термін життя полоненого у шталазі становив 8–12 місяців. Із установленної інформації про військовослужбовців, яких полонили в 1941 р., упродовж наступного 1942 р. більшість загинули. Лише п'ять осіб протрималися понад три роки: Павло Готв'янський із Харківщини – 3 роки 4 місяці 7 днів; Петро Денчик із Херсонщини – 3 роки 2 місяці 1 день; Іван Колесник із Хмельниччини – 3 роки 1 місяць 29 днів; Григорій Федорченко із Дніпропетровщини – 3 роки 1 місяць 4 дні; Федір Терещенко із Чернігівщини – 3 роки 10 днів [27; 29].

Серед військовиків, які потрапили до полону в 1942 р., більшість загинули в 1943 р., 22 бранці померли в 1944 р. Наприклад, Іван Гаврилович Гуцал, 1911 р. н., уродженець с. Юринці Сатанівського району Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) області, потрапив до полону під час Харківської операції 25 травня 1942 р. Він помер 11 жовтня 1944 р. [27; 29].

Привертає увагу той факт, що досліджені персональні відомості в'язнів шталагу XII F дають підстави говорити про мобілізації до армії новобранців із приєднаних у 1939 р. регіонів Західної України. Російські історики впевнені в їх відсутності, а також стверджують, що тих, кого встигли призвати напередодні німецько-радянської війни, відправляли до другорядних частин на схід у внутрішні військові округи та Середню Азію [35, 274]. Проте майже кожний сьомий бранець серед досліджених військовополонених табору був уродженцем Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської (нині – Івано-Франківська) й Тернопільської областей. Заволодівши воєнним способом західноукраїнськими землями, сталінська влада встигла до початку німецько-радянської війни здійснити повну інкорпорацію приєднаних територій. Уже восени 1940 р. до Червоної армії було призвано 112 тис. жителів Західної України [5, 166]. Зокрема, Данило Петрович Глушук, 1910 р. н., уродженець с. Покащів Олицького району Волинської області, призваний до армії напередодні війни, 24 червня 1941 р. потрапив у полон у м. Любомль на теренах Волині. Помер у шталазі XII F через рік, 12 червня 1942 р. [27, 29, 41].

Аналізуючи персональні дані полонених шталагу XII F, науковці встановили, що чимало військовиків опинились у полоні під час прикордонних боїв, а також оборонних операцій Південно-Західного фронту на Волині, Львівщині, Ровенщині під містами: Володимир-Волинський, Ковель, Луцьк, Львів, Броди, Ровно та ін.; на території Хмельниччини в районі Шепетівка – Проскурів – Кам'янець-Подільський. Із установленого списку 129 загиблих потрапили в полон під час цих боїв.

Улітку – восени 1941 р. на теренах України відбулися серії оточень угруповань Червоної армії у смузі дій Південно-Західного та Південного фронтів під м. Київ, у районі м. Мелітополь – Бердянськ та біля м. Керч, яке вперше було окуповане гітлерівцями 16 листопада 1941 р. [28, 110].

До кінця 1941 р. в німецькому полоні опинилося більш ніж 1 млн 300 тис. українців [9, 220].

Весна та літо 1942 р. принесли цілу низку чергових невдач на фронтах. 15 травня 1942 р. нацистські війська вдруге окупували м. Керч [28, 111]. Організовану евакуацію радянських військ із Керченського п-ва на Таманський провести не вдалося. Велика кількість військовослужбовців Кримського фронту потрапила в полон, серед них – вісім українців, які загинули у шталазі XII F. Під м. Севастополь, оборона якого тривала від 30 жовтня 1941 р. до 4 липня 1942 р., в полоні опинилися військовики Приморської армії та Чорноморського флоту. 47 учасників цих боїв потрапили до шталагу XII F. Деякі з них і досі вважаються зниклими безвісти саме під час цих боїв. Наприклад, уродженець Ріпкинського району Чернігівської області Костянтин Атрощенко, згідно зі сповіщенням про загибель, вважається зниклим безвісти 3 липня 1942 р. під м. Севастополь [74, 130].

Велику кількість радянських військовослужбовців противник полонив у другій половині травня 1942 р. внаслідок проведення невдалої Харківської операції (12–29 травня 1942 р.) силами Південно-Західного та Південного фронтів. Із 606 загиблих у шталазі XII F, чії особи встановлено, 141 військовик потрапив у полон під час цієї операції. Одним із них є виходець із Чутівського району Полтавської області Петро Волошин, який, за офіційним документом – сповіщенням про загибель, вважається полеглим 26 травня 1942 р., саме під час виходу з оточення біля м. Харків [70, 10]. Крім того, серед в'язнів шталагу XII F були учасники інших оборонних та наступальних операцій.

У смузі дій Північно-Західного фронту в червні – липні 1941 р. чотири уродженці України потрапили до полону в районі м. Шяуляй та Скуодас у боях на території Литви, а також м. Вальмера (Валмієра) та с-ща Відземе в Латвії. Тривалий час не значився серед загиблих, зниклих безвісти чи померлих від ран Гнат Миколайович Мартинюк, 1910 р. н., який народився в с. Грабове Ковельського району Волинської області, був призваний до армії в травні 1941 р. Потрапив до полону 27 червня 1941 р. у м. Шяуляй, яке було окуповане гітлерівцями 26 червня. Помер у таборі 8 серпня 1942 р. Матері вдалося довести участь сина у війні в лавах Червоної армії. 8 лютого 1958 р. вона отримала сповіщення про те, що Гнат Гаврилюк «зник безвісти» [46].

121 військовослужбовець-українець потрапив до полону в оборонних боях на території Білорусії в смузі дій Західного фронту в червні – липні 1941 р.: у Білостоцькій і Брестській областях (безпосередньо в м. Білосток і Брест); у Гродненській і Мінській областях (безпосередньо в столиці Білорусії – м. Мінськ), у Могильовській області тощо.

Цілком зрозуміло, що військовий полон на підконтрольній нацистам території для багатьох бранців став місцем смерті, а також означав масову трудову експлуатацію. Уже 1942 р. у зв'язку з провалом «бліцкригу» у нацистів виникла ідея масштабного використання праці військовополонених (джерела безкоштовної робочої сили) й захоплених цивільних осіб. У зв'язку із цим у жовтні 1942 р.

фюрер висунув нову програму озброєння, що припускала «введення в справу додатково 2 млн іноземних робітників» [30, 19].

Хоча широкими колами німецького керівництва була визнана цінність радянських військовополонених для Райху, умови їх утримання та ставлення до них не покращувалися кардинально. Тому 57,8 % загальної кількості військовополонених загинули.

Справжнє значення цієї кількості втрат можна зрозуміти лише порівнюючи зі смертністю військовополонених інших держав. Вона становила: у французів – 1,58 %, англійців – 1,15 %, американців – 0,3 % від загальної кількості полонених. Із 3 млн 155 тис. німецьких військовиків, які потрапили до рук Червоної армії у 1941–1945 рр., померло від 35 % до 37,4 % [75, 258]. Це засвідчує факт, що ідеологічні пріоритети, встановлені ще в 1941 р. для війни на Сході, залишалися головними для Райху до кінця Другої світової війни.

На останньому етапі війни, коли союзники підступали щораз ближче до кордонів нацистської Німеччини з одного боку, й Червона армія – з іншого, почалися масові евакуації полонених. Гітлерівці, усвідомлюючи можливість їх використання для торгів із союзниками, етапували багатьох в'язнів пішки в глибокі країни. Для багатьох бранців ці марші стали останніми в житті.

Персональний облік загиблих під час війни був у Радянському Союзі вкрай недосконалим і упередженим. У введеній наказом НКО № 023 від 14 лютого 1944 р. настанові «Про облік особового складу Червоної армії (у военний час)», якою регламентувався облік утрат, наведено лише чотири форми сповіщень про загибель, що були затверджені й видавалися військкоматами: «загинув у бою», «зник безвісти», «помер від ран», «помер від хвороби». Зразка форми сповіщення «загинув у полоні» не існувало взагалі [36, 62]. Саме в цьому проявилось злочинне ставлення держави до людей, які волею долі опинилися в полоні й загинули там.

«Похоронка» з формулюванням «загинув у полоні» з'явилася вже після війни – відповідно до цілком таємних наказів 1945 р. НКО № 1547 та 1947 р. МВС СРСР № 7833. Утім, у цих сповіщеннях не було ані назви табору, ані місця його розташування, однак точна дата смерті вказувала на існування достовірної інформації про долю загиблого військовополоненого. У супровідних документах до наказів зазначалося, що попередні «похоронки» потрібно в родин забирати [57; 48]. Хоча, відповідно до директиви штабу Київського військового округу від 6 травня 1947 р. № ОСВ/015442 та роз'яснення начальника Управління з обліку загиблих і зниклих безвісти рядового і сержантського складу від 4 березня 1948 р. № 340000с, потрібно було не вилучати попередні сповіщення, а лише повідомляти про встановлену інформацію. Згадані директива КВО та роз'яснення не впливали на фінансові виплати родинам загиблих [72, конверт 1, № з/п 10; 72, конверт 2, № з/п 12].

Слід зауважити, що сповіщення із формулюванням «загинув у полоні» так само, як і «зник безвісти», позбавляло родичів права знати місце останнього притулку батька, чоловіка, сина чи брата і вклонитися йому.

Ураховуючи негативне ставлення до військовополонених у радянських органах влади та суспільстві загалом, деякі родини намагалися «залишити» свого рідного «зниклим безвісти». Це також пояснює, чому частина військовослужбовців, які офіційно загинули в полоні, й досі обліковані зниклими безвісти.

Дружина Івана Ратушного, яка отримала звістку про смерть чоловіка (помер 6 лютого 1943 р. у шталазі XII F), напевно, наприкінці 1947 р. – на початку 1948 р., щоб уникнути тавра родини військовополоненого, подала у квітні 1948 р. нову анкету-запит до військкомату з його розшуку. З огляду на недоліки обліку в РСЧА, така процедура відновлення особового складу в армії за запитом рідних широко практикувалася. Адаже взяття на облік тих, хто не повернувся з війни, проводилося не з ініціативи державних органів, а завдяки зверненням сімей, які втратили своїх родичів. У результаті дій дружини Івана Ратушного було зараховано зниклим безвісти в жовтні 1943 р. [19, 490; 27; 29].

За матеріалами фондової колекції музею наразі виявлено дані 48 військовополонених шталагу XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг, із яких облікованих радянськими військкоматами – 35 військовиків [39–71; 73–74]. 19 військовослужбовців значаться загиблими в полоні, 16 – зниклими безвісти. У Книгах Пам'яті України наведено інформацію на 13 військовополонених, лише половина числиться загиблими в полоні [10, 485; 11, 33, 209; 12, 277; 13, 897; 14, 576; 15, 76; 16, 122; 17, 629; 18, 172; 19, 486; 20, 176; 21, 787].

За майже вісім повоєнних десятиліть бранці шталагу XII F так і залишилися людьми без імені, жодна українська родина не дізналася про те, що прах її батька, чоловіка чи сина лежить у Франції. Уточнені та встановлені персональні відомості військовополонених, уродженців нашої країни, будуть внесені до пошукового порталу «Музей. Пам'ять. Пошук», створеного Національним музеєм історії України у Другій світовій війні (<https://martyrology.org.ua>).

Наша розвідка дає змогу ще раз підкреслити той факт, що найбільше військове протистояння ХХ ст. вирізнялося жахливим ставленням головних протидіючих сторін (Німеччини та СРСР) до військовополонених. Вони стали жертвами двох тоталітарних режимів. І саме зневага до людського життя – одна з характерних ознак як гітлеризму, так і сталінізму.

Вивчення долі радянських військовополонених – одна з можливостей повернути жертвам хоча б частину їхньої гідності [4, 22].

Задля встановлення імен загиблих і відновлення пам'яті про місце страждання та смерті українців у нацистському таборі XII F, що діяв у французькому м. Бан-Сен-Жан, проводилося це дослідження. Адаже боротьба за визнання української ідентичності у світі триває й донині, навіть на французьких кладовищах...

Джерела та література:

1. Беккер Габріель. Табір у Бан-Сен-Жані (1941–1944 рр.): Правда про захоронений сором / Габріель Беккер / Перекл. з французької М. Якуб'як. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. – 219 с.
2. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) / О.В. Буцько // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
3. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
4. Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років // Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 335 с.
5. Гриневич В. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941. – 2-ге вид., змін. і допов. / В. Гриневич. – Київ: HREC PRESS, 2019. – 492 с.
6. Дембицкий Н.П. Судьба пленных / Н.П. Дембицкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://scepis.net/library/id_1250.html. – Назва з екрана.
7. Державний архів Київської області. – Ф. 5597. – Оп. 1.
8. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. П.-5907. – Оп. 4.
9. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – Київ – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с.
10. Книга Памяти Украины. Николаевская область: в 13 т. – Т. 1 / Главная ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; областная ред. колл.: А.Д. Коваль (председатель) и др. – Одесса: Маяк, 1995. – 728 с.
11. Книга Памяти Украины. Одесская область: в 10 т. – Т. 6 / Главная ред. колл.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; областная ред. колл.: Ю.А. Петренко и др. – Одесса: Аспект, 1994. – 687 с.
12. Книга Памяти Украины. Херсонская область: в 11 т. – Т. 3 / Редакционная коллегия: В.А. Чабаненко (председатель) и др. – Симферополь: Таврида, 1995. – 702 с.
13. Книга Пам'яті України. Вінницька область: у 9 т. – Т. 6 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: А.Д. Ткаченко (голова) та ін. – К.: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1995. – 923 с.
14. Книга Пам'яті України. Житомирська область: у 12 т. – Т. 5 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: Р.Р. Петронговський (голова) та ін. – Житомир: Льонок, 1995. – 808 с.
15. Книга Пам'яті України. Запорізька область: у 21 т. (23 кн.). – Т. 1, кн. 2 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: В.І. Воловик (голова) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 488 с.
16. Там само. – Т. 6 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: В.І. Воловик (голова) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 602 с.
17. Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область: у 3 т. – Т. 2 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: В.М. Скрипничук (голова) та ін. – 758 с.
18. Книга Пам'яті України. Київська область: в 8 т. – Т. 3 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: Г.Й. Гончарук (голова) та ін. – К.: Молодь, 1995. – 752 с.

19. Книга Пам'яті України. Полтавська область: у 12 т. – Т. 4 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: П.Г. Шемет (керівник) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1996. – 968 с.
20. Книга Пам'яті України. Черкаська область: у 8 т. – Т. 1 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: А.І. Кузьмінський (голова) та ін. – К.: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1995. – 855 с.
21. Там само. – Т. 4 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: А.І. Кузьмінський (голова) та ін. – К.: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1996. – 793 с.
22. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: Вища шк., 1995. – 194 с.
23. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Король. – К.: Академія, 2002. – 128 с.
24. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик, переклад з французької Р. Осадчука. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.
25. Лисенко О.Є. Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти / О.Є. Лисенко // Історія великих страждань. Нацистські табори для військовополонених у м. Слаута на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 14–18.
26. Ніколи не варто полишати надії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/return/101.php>. – Назва з екрана.
27. Обообщённый банк данных о защитниках Отечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru>. – Назва з екрана.
28. Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М.Л. Дударенко, Ю.Г. Перечнев, В.Т. Елисеев и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
29. Память народа 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyatnaroda.ru>. – Назва з екрана.
30. Паникар М.М. Советские военнопленные в Норвегии в годы Второй мировой войны: монография / М.М. Паникар. – Архангельск, 2010. – 152 с.
31. Пастушенко Т. Військовий полон на території райхскомісаріату Україна за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – Вип. 19. – С. 172–184.
32. Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.
33. Полуда В. Умови побуту військовополонених у період світових воєн / В. Полуда // Українська Друга світова: матеріали Міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ) / Упорядник Яременко В.М. – К.: К.І.С., 2015. – С. 179–186.
34. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.

35. Пыхалов И.В. «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне / Игорь Пыхалов, Лев Лопуховский, Виктор Земсков, Игорь Ивлев, Борис Кавалерчик. – М.: Яуза; Эксмо, 2012. – 512 с.
36. Рибченко Л.В. Проблеми обліку загиблих радянських військовополонених у системі РСЧА / Л.В. Рибченко // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славута на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». – К., 2011. – С. 59–66.
37. Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников, П.Д. Буриков и др. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
38. Рыженкова В.А. Встреча через 75 лет / В.А. Рыженкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pakshenga.ru/muzej/vov-menu/2807-vstrecha-cherez-75-let>. – Назва з екрана.
39. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Всеукраїнська база загиблих. – Вл-02740.
40. Там само. – Вл-03590.
41. Там само. – Вл-11983.
42. Там само. – Вл-12122.
43. Там само. – Вл-13211.
44. Там само. – Вл-13285.
45. Там само. – Вл-15201.
46. Там само. – Вл-24448.
47. Там само. – Вн-67150.
48. Там само. – Вн-67225.
49. Там само. – Вн-105058.
50. Там само. – Днп-02822.
51. Там само. – Жт-61554.
52. Там само. – Жт-73827.
53. Там само. – Жт-75283.
54. Там само. – Жт-80307.
55. Там само. – Жт-81580.
56. Там само. – Кв-12085.
57. Там само. – Кв-20195.
58. Там само. – Кв-66842.
59. Там само. – Кв-69552.
60. Там само. – Кв-139102.
61. Там само. – Кв-170632.
62. Там само. – Кв-174934.
63. Там само. – Лв-06084.
64. Там само. – Лв-17684.
65. Там само. – Тф-5242/18. – 462 арк.
66. Там само. – Тф-5281/20. – 199 арк.
67. Там само. – Тф-5364/29. – 529 арк.
68. Там само. – Тф-5388/9. – 300 арк.
69. Там само. – Тф-5423/26. – 326 арк.
70. Там само. – Тф-5443/1. – 121 арк.
71. Там само. – Тф-5446/6. – 533 арк.

72. Там само. – Тф-5500/234. – 4 конверти.
 73. Там само. – Тф-5506/8. – 73 арк.
 74. Там само. – Тф-5583/6. – 493 арк.
 75. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / К. Штрайт / Пер. с нем. И. Дьякова. – М.: АНО «Русское историческое общество» – НП ИД «Русская панорама», 2009. – 480 с.

© **Наталья ФИЛАТОВА**

© **Владимир РУГАЛЬ**

УРОЖЕНЦЫ УКРАИНЫ В ШТАЛАГЕ XII F БОЛЬХЕН-ФОРБАХ, ЙОГАННИС-БАННБЕРГ: ИСТОРИЯ ПОИСКА

На примере шталага XII F, в котором большинство погибших заключённых были украинцами, раскрыта тема военного плена красноармейцев во время Второй мировой войны. Судьбы военнопленных шталага XII F, личности которых установлены, позволяют опровергать штампы советских времён, в частности относительно призыва в 1941 г. с только что присоединённых земель Западной Украины. Также сделана попытка раскрыть вопрос, почему часть погибших в плену считаются пропавшими без вести до сих пор.

Ключевые слова: шталаг, военнопленный, Вторая мировая война, извещение о гибели, Бан-Сен-Жан, Франция.

© **Natalia FILATOVA**

© **Volodymyr RUHAL**

PERSONS BORN IN UKRAINE IN STALAG XII F BOLCHEN- FORBACH, JOHANNIS-BANNBERG: A HISTORY OF SOURCING

Nazi Germany and its allies set up a network of camps and other detention facilities before and during the Second World War. Millions of citizens of the occupied countries passed through them. About 5 million people were prisoners of war – came from the USSR. Among them are a significant number of Ukrainians, in some camps there was a majority of them. It was in Stalag XII F there were persons who came from Ukraine predominated among Soviet prisoners of war.

In 1941–1944, the Stalag XII F at first was called Bolchen-Forbach (German: Bolchen-Forbach), then Johannis-Bannberg (German: Johannis-Bannberg) and was located in the occupied part of France in Ban-Saint-Jean (currently the commune of Danten in the Canton of Boule-Moselle in the Moselle department in Grand Est in northeastern France).

After studying the available sources: the fund materials of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, the database of dead prisoners of war in the archives of the Security Service of Ukraine and Internet resources the researchers of the museum managed to investigate the history of this camp and establish 606 names of victims, persons born in Ukraine.

The tragedy of Red Army prisoners of war is shown on the example of this camp. The issue of registration by Nazis of servicemen who were taken as prisoners of war is revealed. The stories of the prisoners of the Stalag XII F allowed us to demonstrate the attitude in the Soviet Union towards servicemen killed in captivity after the war, and draw attention to the fact that it was sometimes better for the relatives of these people to have a death notification of person who was listed missing than to be killed in the captivity.

Keywords: *Second World War, prisoner of war, Stalag XII F, death notification, Ban-Saint-Jean, France.*